

ACTES DEL XXè CONGRÉS D'HISTÒRIA DE LA MEDICINA CATALANA. Vic. Juny 2018

**DICCIONARIO DE LOS VEGETALES DE MALLORCA. UN MANUSCRIT INÈDIT  
DE BOTÀNICA DEL CARTOIXÀ FARMACÈUTIC FRA M. CORTÉS. 1820**

MERCANT i RAMÍREZ, Jaume.\* D. E. M. Uròleg

MERCANT i CARMONA, Ferran\*. Ambientòleg.

\*Membres del IUNICS-F&C-UIB (Institut Universitari en Ciències de la Salut – Universitat de les Illes Balears).

*RESUM:* Es presenta un manuscrit inèdit de botànica mallorquina redactat en català de Mallorca, castellà i nomenclatura binominal trobat entre els documents de l'antiga farmàcia monàstica de la Cartoixa de Valldemossa. Datat el 1820 fou escrit pel cartoixà apotecari Marià Cortés, monjo llec de l'esmentada Cartoixa, de qui es relata una succinta biografia així com la possible relació amb el "Tratado de Botánica mallorquina" de Gaspar Melchor de Jovellanos. En ell es classifiquen diferents plantes per ordre alfabètic anotant llurs usos, entre ells els oficials o terapèutics.

*Paraules clau:* Història de les Illes Balears. Història de la Medicina del segle XIX. Història de la Farmacoteràpia. Biografia

*RESUMEN:* Se presenta un manuscrito inédito de botánica mallorquina redactado en catalán de Mallorca, castellano y nomenclatura binominal hallado entre los documentos de la antigua farmacia monástica de la Cartuja de Valldemossa. Datado en 1820 fue escrito por el cartujo boticario Mariano Cortés, monje lego de dicha cartuja, del cual se relata una sucinta biografía, así como la posible relación con el "Tratado de Botánica mallorquina" de Gaspar Melchor de Jovellanos. En él se clasifican las distintas plantas por orden alfabético anotando sus diferentes usos, entre ellos los oficiales o terapéuticos.

*Palabras clave:* Historia de les Illes Balears. Historia de la Medicina del siglo XIX. Historia de la Farmacoterapia. Biografía

## **INTRODUCCIÓ. LA MEDICINA MONÀSTICA**

Durant l'Alta Edat Mitjana es va produir un ajornament de la saviesa mèdica i farmacèutica. Tanmateix tres fets caracteritzaren aquest període. L'aparició de la farmàcia i la medicina monàstiques per mor del deure de la caritat cristiana; la tasca dels compiladors, entre els quals hi destaca Isidoro de Sevilla amb la part mèdica del seu llibre *Etimologías* i la supervivència d'algunes escoles laiques com la de Salern<sup>1</sup>. La terapèutica practicada per la medicina monàstica que tant "cristianament" inicia per Sant Benet, era totalment sectària i discriminatòria. Al monestir de Sant Gall hi havia estances separades per a l'atenció als malalts,

segons si eren: monjos (*infirmarium*), pelegrins i pobres (*hospitale pauperum*) i la casa per rics que estava situada aprop de la residència de l'abat. Per mor de la progressiva "professionalització", comença l'afany de lucre deixant de banda la consistència científica i en nombroses ocasions s'exerceix la pràctica miraclera i supersticiosa<sup>2</sup>; la terapèutica es va reduir a consells dietètics, remeis vegetals i la pràctica de senzilles intervencions quirúrgiques, com la reducció d'alguna fractura, desbridament d'abscessos, o flebotomies. Per mor de las desercions que començaren als monestirs en ser reclamats els monjos-metges per la noblesa, les autoritats eclesiàstiques es varen neguitejar; a alguns concilis es va prohibir als monjos sovintejar les universitats per a estudiar medicina o practicar l'art de guarir.

Als concilis de Laterà (1139), Montpeller (1195) o París (1212)<sup>3</sup>, es va intentar reglamentar l'esmentada activitat. Malgrat aquestes normes, els monjos prosseguien preparant i dispensant medicaments. Aleshores moltes ordes religioses practicaren la caritat mitjançant l'atenció al malalt i la producció de fàrmacs; com ha estat dit la "caritat" no estava exempta d'haver d'abonar el medicament en recollir-lo, com es pot constatar als llibres de comptes de la Cartoixa de Valldemossa<sup>4</sup>. Molts monestirs esdevenen centres de cultura i adquireixen una economia pròspera gràcies al comerç de medicaments, vins i licors; molts d'aquests productes encara conserven el nom de l'orde religiosa que els va produir, com els cartoixos i els benedictins. Un dels medicaments "famosos" fou el nomenat "pols dels cartoixos" (*pulvis carthusianorum*), que era kermes mineral o sulfur d'antimoni i antimonat sòdic. El 1720 el metge La Ligerie i el monjo cartoixà Simó van vendre al govern francès la fórmula, així com la forma de preparar-lo, per una elevada quantitat de doblers. Fou emprat com a emètic, expectorant i estimulants en processos pulmonars. A partir del segle XII els monjos mèdics i apotecaris han de conviure amb els laics; comencen els problemes i sobretot, los apotecaris s'organitzen i sol·liciten reiteradament el tancament de les farmàcies monàstiques<sup>5</sup>. No serà fins 1637, en que el papa Urbà VIII, prohibí per decret apostòlic que els religiosos exerceixen arts alienes a l'activitat eclesiàstica. Molts consideraren que llur activitat formava part de la pràctica de la caritat cristiana que esta activitat era immemorial, por lo que continuaren fabricant medicaments. El papa ho va permetre, però va prohibir vendre'ls<sup>6</sup>; ordre que tampoc es va complir totalment, car molts continuaren cobrant.

Aleshores es pot dir que la medicina monacal o monàstica va veure la llum al segle VI i la seva activitat perdurà, d'una manera o d'una altra, fins el segle XIX; como veurem l'apotecaria de la cartoixa de Jesús Natzarè de Valldemossa va existir com a monàstica fins la desamortització de Mendizábal realitzada en 1835. La terapèutica monacal és pendular<sup>7</sup>, oscil·lant entre la tradició mèdica grega i el simbolisme cristià. Les apotecaries més antigues conegudes a Europa, nasqueren sota la protecció de les diferents ordes religioses; varen estar vinculades a monestirs, abadies, convents, cartoixes, capítols d'algunes ordes religioses com els esmentats benedictins i altres com cartoixos, jerònims, franciscans, dominics, mercedaris, jesuïtes, agustins<sup>8</sup>, observants, mínims, carmelites i altres. Llur

instauració fou fomentada pel Camí de Santiago<sup>9</sup>. Inicialment, les medicines foren destinades a ús exclusiu dels monjos i del personal seglar que hi treballava<sup>10</sup>; per mor d'estar situats, tant els monestirs a les ciutats i pobles o prop d'ells, llurs habitants demanaren el servei de la farmàcia; d'aquesta manera van a poc a poc constituint-se en dispensadores de medicaments.

Exerciren un important paper en l'elaboració d'un assortiment de fàrmacs, que en la majoria dels casos oferien una acceptable garantia<sup>11</sup>, atesa la preparació de molts monjos-apotecaris, que en ocasions foren apotecaris seglars abans que monjos; algunes farmàcies monàstiques foren fins i tot escola d' apotecaris. A Espanya la llista de monestirs amb farmàcia és llarga. Entre els més destacats estan: el Monestir de Santo Domingo de Silos; Santa M<sup>a</sup> de Oseira; Cartoixa de la Defensión de María; Monestir de San Benito el Real de Valladolid, Santa M<sup>a</sup> la Real de Nájera; San Martín Binario; Santa M<sup>a</sup> de las Cuevas de Sevilla; San Lorenzo el Real de El Escorial; Abadía de San Julián de Samos; San Pedro de Cardeña; Reial Monestir de Nuestra Señora de San Pedro de la Santa Espina; Real Cartoixa de Valldemossa; Monestir de Santa M<sup>a</sup> de Guadalupe; Monestir de Santa M<sup>a</sup> de Vallbona; Monestir de San Millán de la Cogolla; Monestir de Santas Creus; Real Abadía de Santa M<sup>a</sup> de Poblet; Monestir de San Juan de Burgos<sup>12</sup>.

A Mallorca s'obriren farmàcies conventuals, l'estudi de les quals adquireix interès per la diversitat d'ordes religioses existents, per la durada de la seva existència i per la nombrosa informació existent<sup>13</sup>. La majoria ho feren durant el segle XVIII, encara que la primera de la que hi ha notícies és la del convent de Sant Francesc de Paula a Palma, que va motivar el primer litigi amb el Col·legi de farmacèutics al segle XVII. També obriren farmàcies a diferents poblacions i per algunes ordes religioses<sup>14</sup>:

–Palma: Dominics, Mínims, Observants, Carmelites, Mercedaris i Agustins.

–Manacor: Dominics.

–Muro: Mínims.

–Campos: Mínims

–Santa María: Mínims.

–Felanitx: Agustins.

–Valldemossa: Cartoixans.

Els llibres de comptabilitat consultats per Alemany constaten que els ingressos que tenien les esmentades farmàcies representaven un gruix important pel convent, tant en metàl·lic com en matèria primera com sucre, ous, oli i altres productes<sup>15</sup>.

## HISTÒRIA DE LA CARTOIXA DE VALLEMOSSA I LA SEVA FARMÀCIA<sup>16</sup>

La Real Cartoixa de Jesús de Nazaret fou fundada el 1399 i fou tancada com a monestir el 1835 ben igual que altres 44, a causa del decret de Mendizábal pel que es procedia a la seva desamortització. L'exclaustració de molts religiosos –uns 1200 a Mallorca– va suposar que molts d'ells en no poder subsistir amb la pensió que els hi fou atorgada (uns 3 reals mensuals o 5 si havien estat ordenats), tornaren amb llurs famílies o trobaren una plaça d'assistent a alguna parròquia. Aquells que tenien una formació professional pogueren tornar al seu ofici o professió; és el cas de la farmàcia que ens ocupa; al monjo apotecari Marià Cortés Coll i posteriorment a Gabriel Oliver Ramis foren als únics que se'ls va permetre romandre al monestir com a custodis de la farmàcia i continuar la seva tasca a la farmàcia monàstica que va esdevenir, en part, civil.

La seva història comença a la construcció del Palau reial per a *Jaume II*. Durant l'Edat Mitjana els reis, nobles i homes poderosos es fixaren en l'ordre cartoixa per la seva vida contemplativa i dura, i decideixen assegurar-se que llurs oracions serveixin com a intermediàries per la salvació de les ànimes. A canvi d'aquestes pregàries, aporten diners i influència per a construir monestirs i proveir-los convenientment de rendes i obres d'art; així els de Castella afavoriren els cartoixos de Miraflores a Burgos i el Paular a Madrid.

**·1309 a 1311.** Es construeix a Valldemossa el palau per a *Jaume II* de Mallorca, edifici que després s'emprarà com a cartoixa; *Jaume II* no el gaudirà; serà pel seu fill Sanç qui patint un possible procés asmàtic li és recomanat el clima de muntanya per guarir-se

**·1398** Davant la imminent cessió del palau reial per a la fundació d'una cartoixa a Valldemossa, es traslladen a Mallorca dos religiosos de la Cartoixa de Vallbona, el Sr. Berenguer de Camps i el Sr. Nicolau Rubert perquè vegin l'estat de l'Alcàsser i ho comuniquin al prior de la Cartoixa d' Escaladei (Tarragona) el Sr. Bernat Gibert i al procurador de la de Valldecrust el Sr. Bernat Zafabregues, perquè aquests es presentin al rei i acceptin agraïts<sup>17</sup>.

**·1399** El rei Martí d'Aragó fa donació oficial del palau per a fundar el convent de monjos cartoixos amb el nom de Cartoixa de Jesús de Nazaret tot donant-li armes i escut. El 15 de juny de 1399, des del Palau de la Aljaferia de Saragossa, Martí I signa del document de cessió del Palau reial valldemossí, amb llurs terres i possessions, als cartoixos; a més ho fa lliure de càrregues fiscals<sup>18</sup>. Cinc dies després de la cessió, el mateix rei insta als jurats del Regne que procurin als cartoixos Bernat Gibert, Berenguer de Camp i Nicolau Robert, las rendes adients per a llur<sup>19</sup>. La raó per la qual fou triat el Palau Reial de Valldemossa per a bastir una cartoixa sembla que està amb relació amb l'ús inadequat que en feia *Jaume Despuig*, guarda del castell. Aquest, a més a més de cobrar 25 Lliures de la Procuració Reial, tenia per costum llogar la casa i llurs dependències a particulars tot cobrant-los un lloguer. El procurador real així ho va notificar al rei. I aquest fou contundent: si el guarda no residia al castell, li va instar a posar una altra persona. Aquest fet juntament a la proposta dels jurats i el bisbe Prades d'introduir als

cartoixos a Mallorca va fer considerar al rei la inutilitat i despeses que suposava l'esmentada residència i per tant va decidir cedir-ho als cartoixans<sup>20</sup>. El dia 1 d'agost de 1399 arriba a Palma el Pare Gibert amb la Reial Carta de donació del Palau<sup>21</sup>. L'11 d'agost es realitza la fundació canònica de la Cartoixa<sup>22</sup>. Miramar fou l'estatge interí dels cartoixans mentre el palau era arranjat com a monestir; aquesta finca fou donada pel rei Juan d'Aragó als ermitans<sup>23</sup>.

·**1400** Pel juny, el pare Despujol, nomenat primer prior de la Cartoixa de Valldemossa, s'acomia del Rei Martí a Barcelona i es trasllada a Mallorca<sup>24</sup>. El 10 de juny es procedeix a la promulgació del privilegi del Rei Martí, pel que es concedeix a perpetuïtat a la Cartoixa, la renda de 25 lliures anuals<sup>25</sup>.

·**1403** El primer exemplar conegut a Mallorca de l'obra d'Arnau de Vilanova, *Regimen sanitatis ad regem Aragonum*, arriba a la Cartoixa de Valldemossa<sup>26</sup>.

·**1408** El rei Martí concedeix el senyoratge de Bellver a la Cartoixa de Valldemossa en virtut del Reial Privilegi, motiu pel qual es lliuren les claus del castell. Foren conservades a la cartoixa fins 1717.

·**1637** Decret apostòlic d'Urbà VIII prohibint als religiosos exercir arts alienes a l'activitat eclesiàstica.

·**1690** Existeix un document al qual consta que s'agafa com a apotecari al Sr. Rafael Cerdà. Es proveeix de medicaments als monjos i ermitans.

·**1700** Ingressa el 13 de setembre a la cartoixa Ramon Nicolau (1675-1752), entre els seus escrits destaca el *Discurso filosófico sobre las cualidades elementales, según se hallan y obran en el cuerpo humano* (manuscrito) i *Excelencias del Real Monasterio de la Cartuja de Jesús Nazareno de Valldemosa*<sup>27</sup>. Fou prior durant cinquanta anys. Bover, a la seva *Biblioteca de escritores Baleares*, el qualifica com a un dels millors poetes i metafísics de la seva època<sup>28</sup>.

·**1722** Es decideix "*fer una apotecaria en forma*", el que fa pensar que ja hi havia una dependència dedicada a aquesta tasca que potser no reunia les condicions adients; ja aquest any hi consten a les comptes de la cartoixa partides d'ingressos i despeses de l'apotecaria. Sembla clar que anteriorment a 1722, data de la construcció de la farmàcia, no va existir res més que una infermeria a la Cartoixa de Valldemossa, a la que es practicava la medicina; el procurador registrava les medicines que es compraven fora del monestir<sup>29</sup>. Existeix també documentació que esmenta pagaments de reformes de la infermeria<sup>30</sup>. La ubicació de l'antiga farmàcia de la Reial Cartoixa de Valldemossa, como era costum als monestirs, es va realitzar un edifici annex aprop de la porteria pel que s'hi accedia des de l'interior de la clausura. Estava a la Plaça dels Lledoners, que era la primitiva entrada al monestir. Feia partió amb l'exterior de la clausura i amb una zona d'obediències, ja que hi sovintejava un germà que la regentava<sup>31</sup>. Enfront hi era el petit jardí botànic que encara existeix com a jardí convencional. Estava dividida en dues estàncies, la principal estava destinada a la dispensació i disposava d'un taulell, una taula de pedra i una escala. L'altra estança, citada com a oficina interior, guardava els diferents instruments per a treballar i elaborar els fàrmacs. A la il·lustració 1 es mostra l'estança a principis del segle XX juntament amb

qui fou el darrer regent, s'observen els prestatges amb els pots de farmàcia i les caixes, las balances damunt el taulell i fixades al sostre, la pintura de Sant Cosme i Sant Damià així com diferents instruments i flascons de vidre. En el centre de la fotografia, es troba el cordialer inclòs entre la resta de prestatges; aquest petit moble contenia els anomenats cordials. Es desaven en flascons de vidre més petits d'allò normal ja que es dispensaven en petites quantitats. Es pot observar també a la imatge la porta de comunicació amb la sala de preparació de compostos i magatzem.

·**1723 a 1725** Es construeixen noves dependències, amb el seu jardí de plantes medicinals. A la documentació consta que es proveeix a l'apotecaria de "parament", drogues i medicaments des del principi. Aquesta inversió fa que s'aturin les obres de la resta de dependències de l'edifici fins el 1734.

·**1724** Per mor de l'intrusisme en l'exercici de la professió, s'ordena que cap persona pugui exercir de farmacèutic sense ser aprovat pel Col·legi, motiu pel qual es faculta perquè sols es proveeixi al convent, als domèstics i per donar de franc als pobres. L'intrusisme a la professió era causat en gran part per l'escàs nombre d'apotecaris examinats que exercien als pobles. Es va prohibir a les comunitats religioses tenir la farmàcia conventual a un lloc cèntric i públic i a no vendre ni donar cap tipus de medicina ni tan sols als pobres. Els convents venien a preus inferiors als de les farmàcies, ja que al·legaven que no venien sinó que subministraven als habitants del convent (monjos i llecs) i per "*amor a Deu*" ho donaven de franc als pobres.

·**1734** El 3 de abril es presenta un dictamen sobre l'estat ruïnós de la Cartoixa<sup>32</sup>.

·**1735-1738** Lorenzo Solís, enginyer, rep l'encàrrec per part del prior José Palomas de presentar un projecte per a la construcció de la nova Cartoixa<sup>33</sup>.

**1771** Decret de tancament de les farmàcies conventuals a Mallorca. Documents posteriors donen fe que a Valldemossa, hi hagué protestes per part de les autoritats i a més va romandre desatesa l'altre comunitat d'ermitans de Miramar. És per això, i malgrat que hi va haver oferiments per a obrir una farmàcia per part de Damià Boscana, cirurgià i veïnat de la vila, si el col·legi hi ajudava, va continuar oberta la farmàcia dels cartoixans<sup>34</sup>, ja que el consistori va al·legar impossibilitat de reunir-se per a procedir a l'obertura oficial.

·**1799** La farmàcia de la Cartoixa havia d'estar molt ben considerada entre els professionals mèdics de finals del XVIII ja que el Dr. Joaquín Jaquotot, membre de la Reial Acadèmia de Medicina i Cirurgia, fou cridat des de Deià per un regidor del poble per a intentar controlar una possible epidèmia de febres; al seu informe, que presenta en sessió als acadèmics, relata que s'atura a la farmàcia de la Cartoixa i es proveeix de diferents medicaments. Després de veure als pacients i diagnosticar unes febres verminoses que atribueix a la sequera i a la ingesta de fruites amb cucs durant l'estiu, els administra algunes medicines que adquireix a la farmàcia de la Cartoixa. Així mateix informa de l'èxit de la seva tasca<sup>35</sup>.

·**1801 abril a 1802 maig** El Sr. Gaspar Melchor de Jovellanos (1744-1811) roman a la cartoixa com a reu de l'estat. Escriu una "*Flora medicinal de Valldemuza*" (1801), que pareix que és inèdita.

·**1820** El frare apotecari fra Marià Cortés escriu un "*Diccionario de los vegetales de Mallorca y sus usos*". Sembla que una està en possessió del comte de Formiguera.

·**1835** Ordre d'exclaustració i consegüent **desamortització**, per Mendizábal, ministre del govern. Després d'aquest crucial esdeveniment, continua com a monjo apotecari fra Marià Cortés<sup>36 37</sup>. Aquest va romandre a Valldemossa fins el 1839, any en el que tornà Gabriel Oliver per fer-se càrrec de la farmàcia.

·**1838-1839** Altres habitants il·lustres de la Cartoixa ja desamortitzada, foren el compositor romàntic polonès F. Chopin (1810-1849) acompanyat de la novel·lista francesa George Sand (Aurore Dupin) (1804-1876), la qual va descriure en cartes i al llibre "*Un hiver a Majorque*" hi escrigué que a "l'apotecaria hi preparen remeis". El fill de Dupin, crida a l'apotecari "el germà benjuí". És sabut que F. Chopin patia una malaltia pulmonar; segurament li preparaven tintura amb benjuí com a expectorant i el nin anava a recollir-ho. El cartoixà apotecari que va conèixer A. Dupin, fou Mariano Cortés; a aquest el va tractar a la seva novel·la amb menyspreu; diu que és un home vell i neuròtic. Segurament desconeixia que anys abans havia escrit el "*Diccionario de los vegetales de Mallorca*" i que per tant era un hom il·lustrat.

·**1839** Fra Gabriel Oliver i Ramis seguia en llurs funcions de frare "custodi" de la farmàcia. Va morir el 1886 i el va succeir en les seves funcions el seu nebot Joan Esteva.

·**1886** Hi ha un intent de recuperar l'ús de la cartoixa com a convent, que es va rebutjar per ser molt costós.

·**1929** Mor Joan Esteva el darrer apotecari. Tancament definitiu de la farmàcia. Hereta la farmàcia, Pràxedes Esteva Bordoy, neboda d'aquell.

·**1932** Compra-venda<sup>38</sup> dels estris de la farmàcia a l'hereva del darrer apotecari per part de la Sra. Aina Maria Boutroux, impedit així que aquests sortissin de l'illa. Es munta al seu actual emplaçament al claustre. El pintor Bartomeu Ferrà, copropietari de la farmàcia i marit de la compradora, decora l'habitació on està actualment. Amb data de 18 de desembre de 1932 s'inaugura la nova farmàcia a la seva nova ubicació al costat de l'església. A la primera pàgina del Correo de Mallorca<sup>39</sup> s'esmenta la inauguració amb una ressenya històrica.

·**1933** Escripura pública<sup>40</sup> de la compravenda on hi consten els béns mobles i el parament de l'antiga farmàcia.

## BIOGRAFIA DE M. CORTÉS

Josep Francesc Cortès Coll (1777-1840?) (Marià en religió), va néixer a Manresa. Va agafar els hàbits com a monjo llec cartoixà el 2 de febrer de 1802 quan tenia 25 anys, el prior era Miquel Pascual<sup>41</sup>, a la Cartoixa de Jesús de Nazaret de Valldemossa. No se'n sap res de la seva vida abans d'això. Sense més estudis que els de l'experiència va arribar a responsable de la farmàcia monàstica del monestir i va escriure uns apunts de botànica que foren trobats entre l'escassa documentació localitzada després de la desamortització de 1835, que estan datats al 1820 i que són motiu de comunicació. Al 1836 era veïnat de Valldemossa com altres cartoixans exclaustrats<sup>42</sup>. El 1840 consta encara com a viu i resident a Palma al districte de la parròquia de Sant Miquel, ja que aquest any sol·licita de nou la pensió com a exclaustrat<sup>43</sup>. A partir d'aquesta data no hi ha rastre documental de la seva existència. Tot i així, que mateix any un altre monjo exclaustrat que residia al mateix districte de Palma anomenat Gabriel Oliver Ramis, consta com a veïnat de Valldemossa<sup>44</sup>. Aquest fou el substituït de Cortés el 1839 en la cura de la farmàcia, en decidir deixar-la possiblement per la seva avançada edat. Fra Gabriel Oliver i Ramis seguia en les seves funcions de frare "custodi" de la farmàcia, va morir el 1886, i el va succeir el llurs funcions el seu nebot Joan Esteva. La farmàcia va romandre oberta fins que el 1920, any en el que va morir el darrer apotecari Joan Esteva. Pràxedes Esteva Bordoy, neboda d'aquest, fou la darrera que l'heretà l'any 1929 i el 1933 en escriptura pública de compra-venda de 24 de juliol la va cedir a Ana M<sup>a</sup> Boutroux<sup>45</sup> qui traslladà tots els estris descrits a l'escriptura a la seva actual ubicació de la Cartoixa al costat de l'església on es pot visitar.

Es tracta d'un quadern manuscrit de 21 per 15 cm amb tapes de cartolina tova, 55 fulls, 110 pàgines, de las quals, les dues darreres estan en blanc. El títol és "*Diccionario de los vegetales de Mallorca y de las semillas sembradas para la historia natural y de sus usos descubiertos hasta el presente*". Està datat al 1820 i sota el títol hi afegeix "*al uso de Fr. M. C. Cartujo*". És freqüent trobar als llibres emprats pels cartoixos aquesta llegenda, la qual indicava habitualment en llatí (*ad usum...*) a qui pertanyia o qui en feia més ús. Pel que fa al paper sembla fet amb tela vitel·la, que és el tipus de tela que inventà l'anglès James Whatman el 1754 i que a l'Estat Espanyol no arriba fins molt més tard. No podem concretar els anys en que aquest tipus de forma s'emprà aquí però en tot cas no fou gaire abans de 1800<sup>46</sup>. Les filigranes observades al paper són les inicials del fabricant "M" "P" i l'altre és "1<sup>a</sup>" que vol dir que és el paper de primera classe. A l'arxiu del Museu Molí Paperer de Capellades no s'ha pogut trobar cap informació de cap fabricant que respongui a aquestes inicials.

A aquest manuscrit es descriuen per ordre alfabètic en castellà, llatí i català de Mallorca les plantes de la illa tot distingint entre sis tipus: oficinals, pastures, arts, jardí, comerç i comestibles. El total de plantes anomenades és de 1.754 de les quals 573 (32,66%) són oficinals (medicinals). A algunes els hi atribueix més d'un ús.



A la taula I es pot veure alguns exemples de plantes inscrites i que apareixen al catàleg de la farmàcia que Jaume Mercant va realitzar en motiu de la seva tesi doctoral<sup>47</sup>.

## RELACIÓ AMB LES OBRES DE BOTÀNICA D'EN JOVELLANOS

Gaspar Melchor de Jovellanos (1744-1811), va romandre a Valldemossa des d'abril de 1801 fins al maig de 1802. El 1836 Marià Cortés, exclaustrat, estava al poble ja que un document existent a la BDP el cita com a "*José Francisco Cortés Coll, en religión se llama Mariano, hijo de Antonio y Ana, natural de Manresa, de 59 años, lego, solicita pensión que le pertenece*"<sup>48</sup>. Així doncs el 1802 tenia 34 o 35 anys i ja estava a la Cartoixa de Valldemossa; per tant podria haver estat col·laborador i instigador de la desapareguda obra **Tratado de botànica mallorquina o Flora medicinal de Valldemosa**<sup>49</sup>.

Alguns autors que han estudiat l'obra de Jovellanos, como Isidoro Antillón en llurs "*Noticias históricas de D. Gaspar Melchor de Jovellanos*" (Palma de Mallorca, 1812) i després per Ceán Bermúdez a llurs "*Memorias para la vida del Excmo. Señor D. Gaspar Melchor de Jovellanos*" (1814) citen els treballs de botànica que va realitzar cap al 1801 amb la gent de Valldemossa, en concret amb el "*religioso boticario del convento*" a qui Ceán sembla atribuir especialment l'autoria intel·lectual de "l'obra". Sembla que aquest cartoixà era Joan Bautista Capó, el qual estava encarregat de la farmàcia quan Jovellanos va arribar a la Cartoixa de Valldemossa<sup>50</sup>. Potser aquest tractat de botànica mallorquina fou l'iniciat entre els dos durant el captiveri de Jovellanos a Valldemossa entre 1801 i 1802, estructurada i acabada en 1820 per Cortés?. L'esmentada obra de botànica atribuïda a Jovellanos mai fou trobada i per descomptat tampoc fou publicada, ben igual que una altra anomenada "*Flora Bellvérica*" que potser va escriure durant el seu captiveri al Castell de Bellver on hi va romandre entre el 1802 i el 1808. Antillón diu: "...Entonces, quando convirtiendo sus paseos en sabias escursiones de botanica, empezó á trabajar en la Flora Bellvérica, **que escribia en latín, mallorquin y castellano**".

Cal remarcar la particularitat que el diccionari motiu de l'estudi també està escrit en nomenclatura binominal (l'latí), català de Mallorca i castellà.

La "*botànica mallorquina*" de Jovellanos és citada a les següents obres:

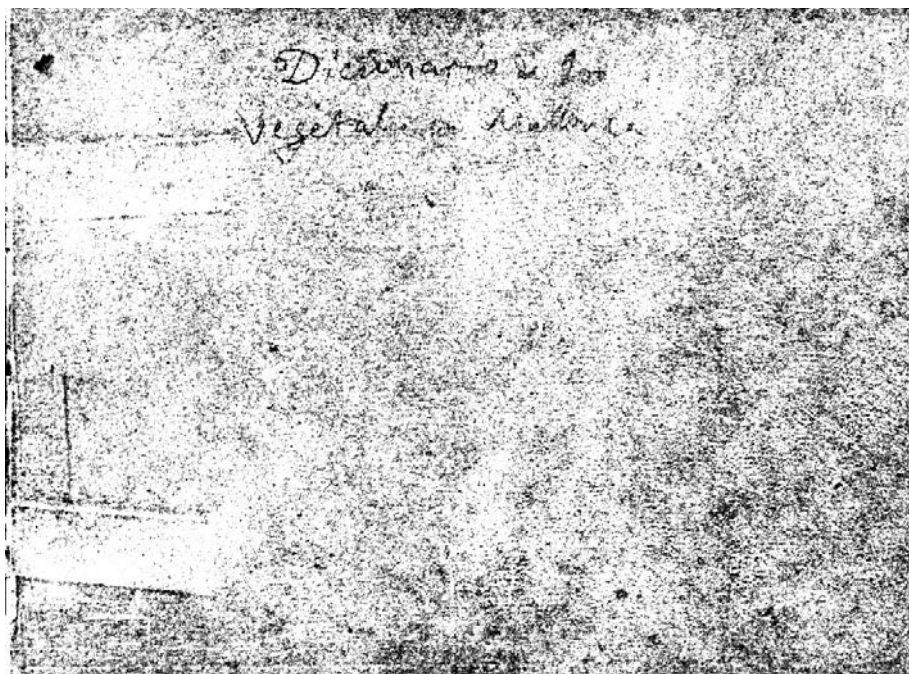
- Fernández y González, Angel R. *Jovellanos y Mallorca*. Palma de Mallorca : Biblioteca Bartolomé March, 1974
- *La Sociedad Arqueológica Luliana de Mallorca á Don Gaspar Melchor de Jovellanos*. Gijón, 1891
- Somoza, Julio. *Inventario de un jovellanista*. Madrid, 1901

Segons **Fernando García Albella**, Director de la Biblioteca Pública Jovellanos de Gijón, no se va publicar per separat ni en les diferents edicions de les obres completes de l'il·lustrat (Artola o las del Instituto Feijoo-Ayuntamiento de Gijón).

Tampoc hi ha rastre que s'hagi conservat en forma manuscrita a cap biblioteca o arxiu. Possiblement la història comença de la cita que en fa primer Isidoro Antillón a les seves "*Noticias históricas de D. Gaspar Melchor de Jovellanos*" (Palma, 1812), p. 24 i després Cean Bermudez a les seves "*Memorias para la vida del Excmo. Señor D. Gaspar Melchor de Jove Llanos*" (1814), p. 85-86, dels treballs de botànica que va realitzar cap al 1801 amb la gent de Valldemossa (en concret amb el "*religioso boticario del convento*" a qui Cean sembla atribuir especialment l'autoria intel·lectual de "l'obra"). Cean diu que Jovellanos va ordenar les explicacions del farmacèutic i que l'obra fou molt útil pels vilatans. No hi ha constància que aquests "apuntes" prenguessin la forma de llibre o opuscle imprès i, si hi hagué alguna còpia manuscrita no en queda cap rastre. No se sap si Jovellanos es va quedar amb alguna còpia, sobretot tenint en compte que els papers de l'il·lustrat patiren greus danys en els successius destins després de la seva sortida de Bellver (Barcelona, Madrid, Sevilla, Cadis, etc.). Julio Somoza, el major especialista sobre Jovellanos del passat segle, no va arribar a conèixer el text i l'esmenta sols pel nom (com tots després de Cean).

## CONCLUSIÓ

L'austeritat del relat històric ens ha de permetre evocar l'aura de llegenda, en aquesta ocasió, en relació a la famosa i mai trobada obra d'en Jovellanos "*Tratado de botánica mallorquina o Flora medicinal de Valldemosa*". Aquesta podria tenir relació amb el manuscrit de botànica aquí descrit i datat al 1820. També hi ha la possibilitat que, per mor del dany patit per l'il·lustrat a Mallorca i el seu sobtat trasllat de Valldemossa al Castell de Bellver a Palma, el manuscrit s'extraviés. Potser l'inquiet i autodidacta Marià Cortes, autor del Diccionari estudiat, que ja formava part de la comunitat durant l'estança d'en Jovellanos a la Cartoixa de Valldemossa, agafés els apunts realitzats per l'il·lustrat i el cartoixà farmacèutic d'aquell temps Joan Bautista Capó. També és possible que per mor que el castell de Bellver va estar sota senyoratge de la Cartoixa fins ben entrat el segle XVIII, els apunts realitzats per l'il·lustrat durant el seu captiveri al castell "*Flora Bellvérica*" també fossin recollits per Cortés, i que aleshores els va transcriure amb els altres, els ordenés, els hi donés forma i els relatés tal com han arribat a avui en dia. Aquesta hipòtesi, per descomptat, ha de ser motiu d'investigacions que haurien de passar per continuar la recerca dels manuscrits d'en Jovellanos, que fins avui en dia ha estat estèril i després s'hauria de fer l'ulterior confrontació amb el Diccionari presentat.

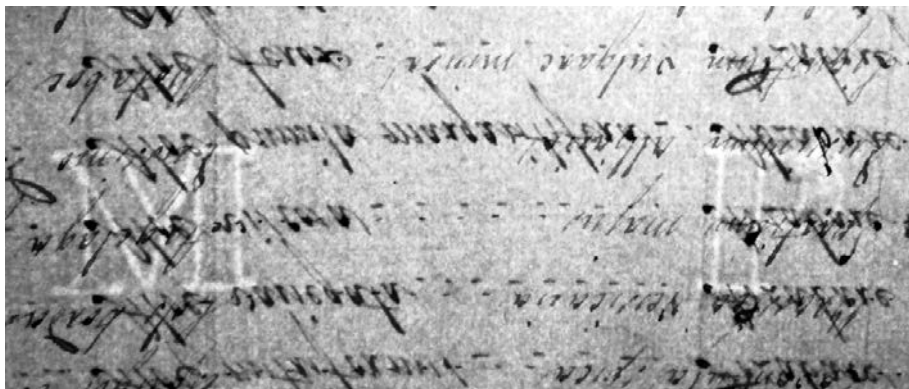


*Diccionario*  
*de los vegetales de Mallorca.*  
*y de las semillas sembradas para la historia natural y de sus usos descubiertos hasta el*  
*presente*  
*año 1780.*  
*Alonso de F. M. C. Castiella.*



*Abreviaturas.*

<i>O</i>	<i>.....</i>	<i>oficial.</i>
<i>Y</i>	<i>.....</i>	<i>pastor.</i>
<i>A</i>	<i>.....</i>	<i>artes.</i>
<i>J</i>	<i>.....</i>	<i>jardin</i>
<i>C</i>	<i>.....</i>	<i>comercio</i>
<i>C<sup>e</sup></i>	<i>.....</i>	<i>comestible.</i>



<i>Paeonia maura</i>	<i>Chelidonium glaucum</i>	Castell de maura	0. J.
<i>Paeonia Oficial</i>	<i>Papaver somniferum</i>	Castell blanc	0.
<i>Paeonia de Mayolles</i>	<i>Papaver orientale</i>	Castell doble	J.

<i>Abutil. &amp; auripila</i>	<i>Papaver Rhoeas</i>	<i>Antilla</i>	0.
<i>Abutil.</i>	<i>Protula alba</i>	<i>Abutil</i>	
<i>Agave</i>	<i>Ophrys insectifera</i>	<i>Agave</i>	
<i>Adonis</i>	<i>Adonis vernalis</i>	<i>Adonis</i>	
<i>Adonis de terra</i>	<i>Tridulus lencistis</i>	<i>Ladde herba</i>	
<i>Ado.</i>	<i>Linum catharticum</i>	<i>Li. saci</i>	
<i>Adonid.</i>	<i>Antemina abrotanum</i>	<i>Adonid.</i>	0.
<i>Adonid.</i>	<i>Sida abutilon</i>	<i>Sida abutilon</i>	0.
<i>Acacia falsa</i>	<i>Protina picuararia</i>	<i>Acacia falsa</i>	J.
<i>Acule.</i>	<i>Caragana aculeata</i>	<i>Dozarolea</i>	0. ce
<i>Aedera romina</i>	<i>Potamogeton pectinatus</i>	<i>Vinagrella</i>	0. ce
<i>Aedera pestana</i>	<i>Potamogeton pectinatus</i>	<i>Vinagrella d. her.</i>	0. ce
<i>Aedera communis</i>	<i>Oralis communis</i>	<i>Albulga</i>	0. ce
<i>Aedera Oficial</i>	<i>Oralis acetabula</i>	<i>Albulga communis</i>	0. ce
<i>Alga Oficial</i>	<i>Beta cichla</i>	<i>Beta d. her.</i>	0. ce
<i>Alchiccia de Lante</i>	<i>Cichorium Lacina</i>	<i>Lamaaropa</i>	
<i>Alchiccia Oficial</i>	<i>Cichorium intybus</i>	<i>Lamaaropa</i>	0. ce

## Bibliografia i Notes

1. González Núñez, J. ; *La farmacia en la historia, la historia de la farmacia*; Grupo Ars XXI de comunicación; 2006, p 72
2. Op.cit., p 190-191
3. Gómez, I.; *La Farmacia en los monasterios de la orden Cartuja*. En :*La Cartuja en España*; 1984, p 314
4. Ripoll, L. (1987); *La farmacia de la Cartuja de Valldemosa*, 1987, pp 64-66 (De BMP: Muntaner, Bruno, Cartujo (¿). "Caxon de sastre". *Llibre de rebudes y gastos de la farmacia de la cartuja*. Cod sig. 1120
5. Esteva de Sagrera, J; *Historia de la farmacia*, 2005, p 109
6. Op. cit., p 244
7. González Núñez, J.; *La farmacia en la historia*, 2006, p 75
8. de Vicente González, J.; *Boticas monásticas, cartujanas y conventuales...* , 2002, p 82
9. Ibidem
10. Kallinich, Gunter ; *Pharmacies anciennes*; 1975, p 42
11. de Vicente González, J.; *Boticas monásticas, cartujanas y conventuales...*, 2002, p 82
12. Op.cit, pp 93- 295
13. Alemany Vich, Luis; *La farmacia en Baleares*, tesis inédita, 1974, pp 203-239
14. Ibidem
15. Ibidem
16. Mercant, J; *Historia de la Farmacoterapia: Siglos XVIII y XIX. La farmacia de la Real Cartuja de Valldemossa*.2008. Tesis doctoral. UAB
17. Muntaner Bujosa, J; *Introducción a la historia de Valldemossa*. Citado de Ramis de Ayreflor (Hª documental de la Real Cartuja de Valldemossa- Palma 1973, p 437).
18. Sastre Moll, J.; *La Seu de Mallorca (1390-1430)*, 2007, p 55
19. Ibidem
20. Op. cit., p 56
- 21 .Muntaner Bujosa, J. (); *Introducción a la historia de Valldemossa*. Citado de Llorens A. (Real Cartuja de Jesús ...),1980, p 437
22. Ibidem
23. Ibidem
24. Ibidem
25. Ibidem
26. Contreras Más, A.; en: *Història de la Ciència a les Illes Balears*, 2006, l p 208
27. Gómez, I.; *La Farmacia en los monasterios de la orden Cartuja*. En: *La Cartuja en España*, p 325. Cita al Dom José Oriol Puig (*Escritores cartujanos españoles; 1954, p 203-204*)
28. *Enciclopedia Universal Ilustrada Espasa-Calpe*, T 38 p 588
29. Bauzá de Mirabó, C.; *La Real Cartuja de Valldemossa. Formación y evolución de su patrimonio histórico-artístico*, 2005, l p 464
30. ARM, C-1247, *Llibre de gastos 1618-1630*, 171v, 1630

31. Bauzá de Mirabó, C.; *La Real Cartuja de Valldemossa. Formación y evolución de su patrimonio histórico-artístico*, 2005, I p 465
32. Muntaner Bujosa, J.; *Introducción a la historia de Valldemossa*. 1980, P 452. (Citado: Archivo diocesano-Pleito sobre provisión de la Rectoría de Sta. Cruz f. 109BB.
33. Ibidem
34. Alemany Vich, L.; *La farmacia en Baleares*, 1974, tesis inédita, p 203
35. ARAMIB (27-febrero-1799). Inèdit. Sense catalogar. Jaquotot, Joaquín. Memoria histórico-médica de las enfermedades que acontecieron en la villa de Deyá desde primeros de Septiembre del año último vencido de 1798 hasta fin del mismo mes. "Considerándose la Universidad de Deyá en estado de pedir auxilio por uno de sus regidores...el día 20 de septiembre se me propuso si les quería ayudar en aquella urgencia. Admití la súplica y el día inmediato, parti de Palma a aquel destino. No tiene aquel lugar medicamento alguno, ni más que un sangrador; es su recurso a la Botica de la Cartuja, cuio boticario es de los más instruidos, y con razón le debo llamar Docto...para que no me faltase..., en la misma Cartuja, que dista dos horas de Deyá, me previne con abundancias de Hipecajuana, cremor tártaro, sal de tártaro soluble, thamarindos, etiope mineral, quina, nitro y jarabes de althea y de borrajas para poder sobre el lugar asistir desde luego a los dolientes...". Luego de diagnosticar fiebres verminosas les administra entre otros fármacos "kina...ya me había prevenido el **Cartujo Boticario**, que la kina, era del Rey; en efecto por tan corta dosis se verificó el efecto."
36. BDP, IV/46/4/484. 27-enero-1839 "Don Pedro A. Estarás, alcalde de Valldemosa y D. Miguel Marroig cura párroco de la misma: Certificamos haberse presentado en este día fray Mariano Cortés, lego exclaustro del Monasterio de Jesús Nazareno en la villa de Valldemosa, el cual tiene su residencia en este punto por consentimiento tácito de la junta diocesana..."
37. BDP, IV/46/1/152, 18-mayo-1836. "Jose Francisco Cortés Coll, en religión se llama Mariano, hijo de Antonio y Ana, natural de Manresa, vecino de Valldemosa, 59 años, lego, solicita pensión que le pertenece"
38. Contracte privat (15-junio-1932). "De una parte D<sup>a</sup> Práxedes Esteva y de otra D<sup>a</sup> Ana M<sup>a</sup> Boutroux....D<sup>a</sup> Práxedes es dueña de los bienes muebles que constituyen una farmacia conocida con el nombre de la farmacia de la cartuja de Valldemossa por proceder de la ex-cartuja de Jesús de Nazareth; D<sup>a</sup> Práxedes la adquirió como única heredera de su padre D. Juan Esteva y Oliver, quien a su vez la había adquirido de su tío D. Gabriel Oliver y Ramis, fraile exclaustro de la expresada cartuja.....el precio de esta venta es de diez y seis mil pesetas..."
39. Correo de Mallorca (19-12-1932) , *L'Apotecaria de Cartoixa* , p 1
40. Escritura de compraventa (24-julio-1933) autorizada por A. Rosselló Gómez, notario de Palma. Otorgada por D<sup>a</sup> Práxedes Esteva Bordoy a favor de D<sup>a</sup> Ana M<sup>a</sup> Boutroux Enne. En el se cita el ajuar que constituyen los bienes muebles de la antigua farmacia, entre otros a saber..."veinte y tres cajones pintados, otros trece cajones pequeños, doscientos tarros y botellas pequeños, ciento diez botes de cerámica catalana, algunas retortas..."
41. Boutroux Ana M<sup>a</sup>, Alonso A., Ramis Joan; *Historia documental de la Real Cartuja de Valldemosa*. Palma de Mallorca Imp Soler, 1973, p 65
42. BDP IV/46/2/418 y IV/46/2/417
43. M. Cortes 1840 ADM IV/46/8/400
44. G. Oliver 1840 ADM IV/46/8/387
45. v. nota 38

46. Ton Lloret Ortínez. Conservador del Museu Molí Paperer de Capellades. Comunicació oral

47. Mercant, J; *Historia de la Farmacoterapia: Siglos XVIII y XIX. La farmacia de la Real Cartuja de Valldemossa*.2008. Tesis doctoral. UAB

48. BDP IV/46/1/152, 18, mayo,1836

49. Colmeiro, M.; *La Botánica y los botánicos de la Península Hispano-Lusitana. Estudios bibliográficos y biográficos*, Imp de M. Rivadeneyra. 1858. Madrid...en esta obra importante en que se recogen la mayoría de tratados y pequeñas obras de botánica no se cita ni el diccionario ni el autor

50. Boutroux Ana Mª, Alonso A., Ramis Joan; *Historia documental de la Real Cartuja de Valldemosa*. Imp Soler, 1973, p 165

### **Arxius Consultats.**

ARM. Arxiu del Regne de Mallorca

BDP. Biblioteca Diocesana de Mallorca

ARAMIB. Arxiu de la Reial Acadèmia de Medicina de les Illes Balears

AFV. Arxiu de la Farmàcia de Valldemossa